

Катерина Маліновська
(Київ)

**ЕСТАМП НИКОДИМА ЗУБРИЦЬКОГО
«ПАНЕГІРИК НА ЧЕСТЬ МИХАЙЛА БОРКОВСЬКОГО»**

У статті подано мистецтвознавчий аналіз рідкісної портретної гравюри «Панегірик на честь Михайла Борковського», яку виконав відомий український мистець кінця ХІІ – початку ХІІІ ст. Никодим Зубрицький, а також висловлено припущення щодо авторства живописного варіанту цього твору.

Ключові слова: портретна гравюра, панегірик, Н. Зубрицький.

In article the rare portrait engraving «Michael Borkovsky's Panegyrik», executed by the known Ukrainian engraver of the end of XVII – the beginnings of the XVIII centuries by Nikodim Zubritskiy is analyzed, and also the assumption concerning authorship of picturesque option of this work is come out.

Keywords: portrait engraving, Panegyrik, N. Zubritskiy.

В статье анализируется редкая портретная гравюра «Панегирик в честь Михаила Борковского», выполненная известным украинским гравёром конца XVII – начала XVIII в. Никодимом Зубрицким, а также высказывается предположение относительно авторства живописного варианта этого произведения.

Ключевые слова: портретная гравюра, панегірик, Н. Зубрицький.

Однією з вершин творчості українського гравера кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст. Никодима Зубрицького в ділянці естампів є «Панегірик на честь Михайла Борковського» [1, с. 50]. Чимала мідна дошка (153 x 252 мм), на якій виконано твір (на зворотному боці – зображення Богоматері невідомого автора), за свідченням науковця Павла Попова, зберігалася у друкарні Чернігівського Троїце-Іллінського монастиря. Звідти вона потрапила спочатку до ризниці Чернігівського Єлецького монастиря, а потім до сховища Чернігівської єпархії [1, с. 50]. У 1908 році кліше експонувалося на виставці ІV Археологічного з'їзду в Чернігові [2, с. 179]. Дослідниця Тетяна Куценко повідомляє, що зі згаданого сховища кліше в 1921 році було передано до музею культурів, а в 1925 році – до Чернігівського державного музею [3, с. 448]. Наразі ми можемо повідомити, що з 1983 року дошка зберігається в Чернігівському історичному музеї.

В Україні традиція панегіриків походить від ранньохристиянських славнів, у яких прославлялося життя святих. У літературі ХV ст. намітилася тенденція перенесення прослави від святих до благочестивих людей, яка і сформувала жанр панегірика. В Україні перші панегірики писали польською мовою, або латиною, і для них були

характерні надмірні вихвалання та перебільшення різних якостей і чеснот людини, про яку йшла мова.

У XVII ст. на панегіриках почали розміщувати портрети замовників. Справжніми віртуозами українського графічного портрета були такі мистці, як Олександр Тарасевич, Леонтій Тарасевич, Іван Щирський, Іван Мигура, Данило Галяховський. Коло їх замовників становили представники вищого духовенства, козацької старшини та інших іменитих верств українського суспільства. Саме їх уподобання визначили характер портретних зображень тієї доби. Тому сьогодні ми бачимо репрезентативні й парадні зображення, які свідчать про знатність особи, її багатство та численні заслуги. Підкреслюють це і пишні обрамування портретів: різноманітні декоративні рами, картуші, орнаменти, символи, алегорії, зброя тощо.

Відповідає духові епохи і «Панегірик на честь Михайла Борковського». Однак, у ньому вже відчувається нова тенденція до спрощення традиційних стилістичних форм: Н. Зубрицький явно уникає пишності свого героя, помірковано ставиться до символіко-декоративного супроводу.

У творчому доробку мистця панегірик є поодиноким твором цього жанру, можливо, були ще якісь, але вони не дійшли до нас. Вигравірувавши цей твір, Н. Зубрицький виявив уміння в галузі портретної гравюри. Невідомо, хто був замовником панегірика. Однак те, що це був не батько Михайла – Василь Касперович Борковський – ушлюблений і дуже багатий козацький воєначальник, ми можемо сказати напевне, оскільки в пишномовному тексті панегірика: «Бодрое защищение святого Михаила Воеводы Хоров Ангелских. / Патрона и во всем тщательного хранителя Его Милости Пана Михаила Борковского / цветущей Отрасли Блаженной Памяти Благородного Пана Василия Борковского / Обозного Енералного Изображенное: / Милость неописанна и Благость премного Иисуса Христа нашего Всещедрого Бога / Едына даде стража / человеческой Твари. Да не падет напрасно на смертние мари / Тебе же мнози служат Ангельские Лици. Да не преткнеши ноги о камень во веки. / Ниже та где карает тяжких скорбей горе, Покрывает Мария Благодати Море» – є словосполучення «блаженной памяти», яке вказує на те, що Василя Борковського вже не було серед живих. Зважаючи на дату його смерті, – 7 березня 1702 року [4, с. 246], – можна дійти висновку, що естамп був виконаний не в XVII ст. (так він датований у літературних джерелах), а вже на початку XVIII ст.

Найімовірніше, цей твір замовила мати Михайла – Марія Василівна Шуба, з нагоди отримання сином високої посади у Запорізькому Війську. Але не виключено також, що Михайло збирався одружитися, і цей портрет він особисто замовив для своєї нареченої, яка дивлячись на зображення юнака, повинна була побачити не тільки його красу, а й оцінити його воїнські заслуги, заможність та родовитість.

Рід Борковських був відомим і шанованим не тільки в Україні, а й за її межами. Борковські вели свій родовід від польських дворян і були людьми вельми заможними. Василь Касперович Борковський мав у власності українські землі, подаровані польським королем його батькові Касперу Анджею Борковському і, щоб їх не втратити після Андрусівського договору, пристав на службу в Запорізьке Військо. У 1668–1672 роках він був сотником, а після драми з Василем Многогрішним зайняв посаду полковника. У 1674 році Василь Борковський отримав від російського царя Олексія Михайловича грамоти на всі землі, які колись належали його батькові, що зробило його надзвичайно багатим [4, с. 246].

Архівні документи зберегли для нас також свідчення про меценатську діяльність Василя Борковського. Відомо, що на його кошти було відреставровано Спасо-Преображенський собор та П'ятницький монастир у Чернігові, Єлецький монастир, оздоблено чимало храмів, не враховуючи таких окремих пожертв на церкви, як дорогоцінні потири, ставники, тарілки, євангелії у срібних оправах тощо. Деякі з цих речей тепер перебувають у колекції Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського, як і портрет самого Василя Борковського [4, с. 246].

Зауважимо, що про Василя Борковського історія зберегла ще й неймовірні легенди. За однією з них, він із жадібності не дав хабаря в десять тисяч золотом князю Голіцину, який пропонував йому гетьманство. За іншою, Василь Борковський після своєї смерті неодноразово вставав із домовини і зі своїми підданими влаштував гучні бенкети [5, с. 37].

Зубрицький був свідомий того, що стиль бароко передбачає урочистий сервілізм щодо певних осіб, перебільшення їхніх заслуг, театральну помпезність, якою оточувала себе українська шляхта тощо. Але це не вплинуло на використання ним реалістичних елементів зображення. Щаслива подія, до якої призначався панегірик, зумовила піднесений емоційний ключ, у якому вирішена гравюра. Більшість персонажів змальовані життєрадісними, жвавими, з природними рухами та з обличчями, сповненими експресії.

Композиція панегірика підпорядкована горизонталю, які ділять всю площину гравюри на три частини. У нижній розміщено текст, середня зайнята портретом Михайла Борковського та зображенням Небесного Воїнства, а у верхній частині – бачимо Новозавітню Трійцю й Діву Марію. Середня й верхня частини виконані характерними рисами стилю бароко – контрастом, динамікою, пружністю форм.

Середня частина є найцікавішою, саме в ній утілений основний задум твору – захист небесним патроном свого тезки на землі. Тому геометричним центром гравюри Зубрицький зробив крилатого начальника небесного воїнства – архістратига Михайла. Він представлений у вбранні римського воїна з сяючим шоломом на голові. Зображення його голови збігається з центральною точкою полотна, а крила лежать прямо на діагональних лініях. Усю постать архістратига ми не можемо бачити, бо вона закрита круглим портретом Михайла Борковського, який стоїть на мармуровому постаменті. Архангел своїм щитом з написом «Кто, яко Бог», ніби прикриває портрет Михайла. Цим жестом він демонструє готовність захищати свого підопічного від життєвих незгод. Справа і зліва від архістратига розташовані групи ангелів під керівництвом архангелів Гавриїла і Рафаїла. Перший благословляє Михайла, а другий вказівним жестом звертає нашу увагу на верхню – третю частину картини, де в хмарах зображено Новозавітню Трійцю і Богоматір. У групах ангелів рух композиційних ліній іде в глибину і вгору. Напрямок їм задають голови ангелів та простягнута догори рука Рафаїла з одного боку, і гілка з квітами лілеї у руці Гавриїла, з другого. Діагональними лініями крил архістратига протиставлені вертикалі фігур ангелів. Зверху композицію замикає умовне півколо, утворене зображеннями Святого Духа і двох серафимів, а знизу – чітка горизонталь мармурового постаменту. У цілому композиція твору виглядає гармонійною, довершеною і стійкою.

Верхня частина змушує нас згадати особливо улюблені в Україні в період Гетьманщини ікони «Покрова», а середня частина нагадує композицію ікон «Собор архістратига Михайла». Однак зауважимо, що Зубрицький не сліпо копіює фрагменти означених типів ікон, а творчо переосмислюючи і компонуючи їх за своїм смаком, створює власний, оригінальний варіант козацького портрета, яким надихалися й інші автори.

Поясне зображення Михайла розвернуте на три чверті й розміщене в середині тужавого лаврового вінка з уплетеним по боках пальмовим листям. Красномовна символіка цих рослин та пернач у руках юнака є доказом певних зв'язків Михайла Борковського. До того ж сам він одягнений у військовий сюртук з цілим рядом густо посаджених гудзиків. Поверх сюртука – накидка з хутряною оторочкою, прихвачена біля шиї фібулою. У хлопця традиційна парубоча зачіска, яку відтіняють ніжні риси обличчя, але чи зберіг портрет вірність моделі, важко сказати, оскільки невідомо, побився він з натури чи якогось взірця.

Кожна деталь на гравюрі засвідчує, що Зубрицький віртуозно володів різцем. Він легко, різноманітними засобами гравірування передав і м'яке поблискування оксамитової тканини, і пухнастість хутряної оторочки накидки, і теплий рум'янець на щоках хлопця, і небесну чистоту ангельських облич.

Зауважимо, що естамп Зубрицького вмотивованістю символів, багатогранністю змісту і типовими рисами українського бароко суголосний раннім панегіричним творам Леонтія Тарасевича, зокрема фронтиспісам до таких видань, як «Illustrissimus Brzostowcjanus» (Вільно, 1682) та «Venis ahtisses» (Вільно, 1688). Крім того, спільною рисою обох граверів можна назвати «барокове осмислення світу», через яке Тарасевич і Зубрицький майстерно пов'язують теологічну й військову тематику з актуальними життєвими проблемами.

У Національному художньому музеї України в Києві від 1925 року зберігається малярський варіант «Панегірика Михайла Борковського». Він походить із с. Холми, що на Соснівщині, нині це Чернігівська область. Композиція картини повністю тождна графічному панегірику [6, с. 164]. Ідеться про рідкісний варіант малярського портрета. В українських музеях зберігається лише два подібні твори, це: «Панегірик на честь єпископа Афанасія Шептицького» (1728) та «Панегірик на честь єпископа Іоасафа Горленка» (1750) [6, с. 165].

Стиль картини «Панегірик Михайла Борковського» типово бароковий. Впадає в око довершеність форм усіх персонажів, експресивність і точність мазка. Своєрідні «ковзаючі» полиски зближують картину із засобами малювання ікон. Однак слід відмітити й недоліки: фігури виглядають площинно, бганки одягу передано сухими ламкими лініями, фарби густі й щільні, просторова побудова втратила глибину. При

Н. Зубрицький. Панегірик на честь Михайла Борковського. Естамп. Початок XVIII ст.

Н. Зубрицький (?). Панегірик на честь Михайла Борковського. Полотно, олія. Перша половина XVIII ст.

цьому неймовірно виросла напруга між персонажами, яку автор полотна намагався послабити теплим охристим колоритом з яскравими спалахами червоного кольору.

На сьогодні ми не маємо даних, навіщо й на чиє замовлення ця картина була виконана. Невідомо також, що слугувало взірцем – картина для гравюри, чи навпаки. Не визначено й авторство полотна, але враховуючи однакове на гравюрі й на картині трактування облич, складок одягу, однакову передачу простору, світла й тіні – можна припустити, що авторство малярської версії «Панегірика на честь Михайла Борковського» теж належить Никодимові Зубрицькому. На користь цього свідчить ще і той факт, що Зубрицькому вже доводилося займатися малярством: з літературних джерел відомо про його ікону «Свята Катерина Олександрійська», яка наразі зберігається в Каріосі на Афоні [7, с. 92].

1. *Попов П. М.* Матеріяли до словника українських граверів. – К. : Київ-Друк, 1926. – 141 с. : ілюстр.
2. Археологический съезд, XIV-й : труды Чернигов. предварит. комитета по устройству XIV-го Археолог. съезда в г. Чернигове / Черниговский предварит. комитет. – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1908.
3. *Куценко Т. Г.* Маловідомі гравюри на міді Чернігівської друкарні кінця XVII – початку XVIII століть // ЗНТШ. – 1998. – Т. 236. Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – С. 447–456.
4. Календар 2000-го року «Чернігівщина – земля козацька» / авт. та упоряд. І. Корбач. – К. : Видавництво Чернігівського земляцтва, 1999. – 768 с.
5. *Макаров А.* Світло українського бароко. – К. : Мистецтво, 1994.
6. Український портрет XVI – XVIII століть : каталог виставки ; альбом / авт.-уклад. : Г. Белікова, Л. Членова ; Нац. худож. музей України. – К. : Артанія-Нова, 2004. – 351 с. : ілюстр.
7. *Александрович В. С.* Мистецьке оздоблення першодрукованих ірмологіонів / В. С. Александрович // КАЛОФΩΝΗΑ : наук. зб. з історії церков. монодії та гимнографії. – Л., 2002. – Ч. 1. До 70-ліття Олександри Цалай-Якименко. – С. 80–103.